

KANT: ZAMAN ZIVANASINDAN ÇIKARKEN BEN BAŞKASI OLUR

Irmak GÜNGÖR*

Özet

Antik Yunan'dan modern döneme kadar çevrimsel (döngüsel) zaman kavrayışı hâkimdir. Kant'ın "a priori bilgi ilkesi olarak zaman" kavrayışının gelişimi, Descartes'ın ben felsefesinin gelişimi ile çakışır. Dolayısıyla bu ben kavrayışı değişecektir. Deleuze, Kant'ın tasarımsal bilgi kuramını anlattığı derslerinde, a priori bilgi ilkeleri olarak zaman ve mekân ile kategorileri tartışır. Kant zaman ve mekânı, kategorilerin arasına almaz. Bu kavrayışa göre özne, birbirine indirgenemeyen iki biçime sahiptir ve zamandaki bir kesiklidir. Deleuze, bunun için Rimbaud'nun "Ben başkasıdır" ve Shakespeare'in "Zaman zivanasından çıktı" ifadelerinden yararlanır. Bu makalede, söz konusu iki ifadenin Kant'ın bilgi kuramı ile uygunluğu araştırılacaktır. Bir başka ifade ile "zaman zivanasından çıktığında, ben başkası mıdır?" gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kant, bilgi, zaman, mekân, kategoriler, ben, sezgi (Anschauung).

(Kant: While Time Blows from its Stack Self Becomes the Other)

Abstract

From the Ancient Greek to modern age, understanding the time as a cyclical process has been dominant. The development of the understanding on time "as a priori principle of cognition" coincides with the development of Cartesian subject philosophy. So, in relation with this change also the apprehension of "subject" will change. Deleuze discusses in his lectures on Kant's schematic knowledge theory the notions of 'time' and 'space' together with categories that are the forms of a prior knowledge. Kant does not accept time and space as a category. According to that apprehension subject has two forms that can not be reduced to each other and it is an interruption in time. Hence, Deleuze benefited from the statements "I am an other" by Rimbaud and "Time is out of joint" by Shakespeare. In that article the harmony between these two subject matter statements and Kant's theory of knowledge will be examined. In other words, it will be an attempt to show "when the time is out of joint, am I another?"

Keywords: Kant, knowledge, time, space, categories, subject, perception.

---

* Kocaeli Üniversitesi Felsefe Bölümü öğrencisi

Kant'ın tüm bir felsefe tarihini alt üst eden epistemolojisi “Kopernik Devrimi” diye nitelendirilir. Kopernik Devrimi'yle Kant'ın yaptığı; bilginin nesnelere uydurulması gerektiği varsayımını terk ederek, nesnelere kendilerini bilgimize uydurmaları gerektiği varsayımını temele almaktır. Böylece Kant, metafiziğin olanaklılığını ve neyin biliminin yapılacağını ortaya koymak istemiştir. “Gök cisimlerinin devimlerini bütün bir yıldızlar kümesinin gözlemcinin çevresinde döndüğü varsayımı altında açıklamada iyi bir sonuç alamadığını görünce Kopernik, gözlemcinin kendisini döndürüp, buna karşı yıldızları dinginlikte tuttuğu zaman daha başarılı olup olamayacağını araştırmıştı.”¹ Kant, kendi girişiminin de tıpkı Kopernik'in bu ilk düşüncesi durumundaki gibi olduğunu belirtir. Ona göre yapılması gereken; metafizikte de nesnelere sezgisi açısından benzer bir yol denemektir. Kant'ın yaptığı artık geleneksel metafizikteki gibi nesnelere kendileriyle ilgilenmek değil, nesnelere ilişkin bilgiyle ve özellikle de *a priori* bilgimizin koşullarıyla ilgilenmektir. “İşte Kopernik Devrimi bu yeni ilginin hem bir koşulu hem de bir sonucudur. Kopernik Devrimi, Kant'ın ünlü ‘objeler bizim bilgimize uymalıdır’ şeklindeki vurgu değişikliği için apaçık felsefi bir doğrulama sağladığı gibi *a priori* problemine Kant'ın kritik çözümünü de oluşturur.”²

Deleuze, Kopernikçi hipotezi “Bilinen bilgiyi değil, bilgi bilineni belirler”³ diye saptar, bu da ancak bilinenin, bilinenin üretilmesinde rol alması, bilineni sentezlemesi şartıyla mümkün olacaktır. “Bilinen, bilinecek malzemenin bilinenin şartlarına göre belirlenmesinden ibarettir. [K]opernik Devrimi'nin bize öğretmiş olduğu ilk şey, buyruğu bizim vermiş olmamızdır. [B]iz doğanın yasa yapımçılarıyız.”⁴ Öyle görünüyor ki bu ifadeler düşünme bakımından aktif bir özneye işaret eder. “Peki, bilen bilineni nasıl şekillendirir?”⁵ Bu, uzay ve zamana göre sezme ve anlık -dolayısı ile kategoriler- aracılığıyla düşünme ile mümkündür.

¹ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 2008), s. 29.

² Deniz Kant, “Saf Aklın Kritiği'nde 'kendinde şey' kavramının izini sürme girişimi”, *Felsefelogos*, sayı 30/31, Eylül 2006, s. 172.

³ Gilles Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, çev. Ulus Baker, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006), s. 10.

⁴ A.g.e. s. 10, s. 22.

⁵ A.g.e. s. 10.

anlağın i durumlarının sezgisi ancak onun altında olanaklıdır. Uzay ve zaman ayrı olarak irdelenmezden önce ikisi için de denebilir ki; bunlar deneyimden elde edilmiş görgül kavramlar değillerdir, üstelik bunlar birer kategori de değildir. Uzay ve zaman znede *a priori* bulunan, sezgiyi olanaklı kılan bilgi ilkeleridirler.¹⁰

Uzay görgül bir kavram değildir zira Şeyleri “birbirlerinin dışında ve yanısıra, dolayısıyla salt ayrı değil ama ayrı yerlerde olarak da tasarımılayabilmek için, uzay tasarımı daha Şimdiden zemin olarak bulunuyor olmalıdır.”¹¹ Dolayısı ile uzay deneyim yoluyla elde edilmiş değil aksine dış deneyimin kendisini olanaklı kılan tasarımıdır. Cassirer’in yorumuyla, “Bizim için uzay noktalardan, zaman ise anlardan oluşan, yani nesnel ögeleri bir araya getirircesine yaptığımız bir Şey değildir. Hatta noktalar ve anlar (ve böylece de, uzay ve zaman içindeki tüm Şeyler) ancak, bizim toplu halde bir arada olma (*Beisammen*) formunun ve ardışıklık (*Succesion*) formunun ilksel olarak içerildiği bir sentez aracılığıyla konumlanabilirler.”¹² Kant uzayla ilgili ikinci olarak onun, tüm dış sezgilerin temelinde yatan zorunlu bir *a priori* tasarımı olduğunu belirtir. Onda hiçbir Şeyin bulunmadığı düşünülebilse de bir uzayın olmadığı tasarlanamaz, o halde uzay görünüşlerin olanağının bir koşulu olarak görülmelidir ki buradan da yine, uzayın deneyimden kaynaklanan ve görünüşlere bağımlı bir belirlenim olmadığı sonucu çıkacaktır. *A priori* bir tasarımıdır, zira zorunlu olarak onların temelinde yatar. nc olarak Kant’a göre uzay arı bir sezgidir, uzay özsel olarak birdir ve dördüncü olarak uzay verili sonsuz bir büyüklük olarak tasarımılanır. Buradan hareketle denebilir ki; her bir kavram değişik olanaklı tasarımıları kendi altında kapsayan bir tasarımı olarak düşünülür, ama hiçbir kavram sanki kendi içinde sonsuz bir tasarımılar çokluğunu kapsıyormuş gibi düşünülemez. Fakat uzay tam da böyle düşünüldüğünden (nk uzayın tüm bölümleri sonsuza dek aynı zamandadırlar); kökensel uzay tasarımı *a priori* sezgidir, kavram değil.¹³

¹⁰ Deleuze, uzay ve zaman ile kategorileri, *a priori* bilgi ilkeleri diye belirler. Uzay ve zaman, kategoriler gibi *a priori* bilgi ilkeleri olmakla birlikte birer kavram değildirler. Bkz.: Deleuze, *Kant zerine Dört Ders*.

¹¹ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 80.

¹² Ernst Cassirer, *Kant’ın Yaşamı ve öğretisi*, ev. Doğan zlem, (İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2007), s. 216.

¹³ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 82.

Uzay, duyarlığın öznel koşuludur ve dış sezgi yalnızca onun altında olanaklıdır.

Zaman da deneyimden türetilmiş görgül bir kavram değildir. Bu tasarımın kendisi temelde *a priori* yatar, zira ancak bu sayede şeylerin eşzamanlı ya da ardışık oldukları düşünülebilir. Zaman tüm sezgilerin temelinde yatan zorunlu bir tasarımıdır ve “yalnızca onda görüngülerin tüm edimselliği olanaklıdır. Bunlar hep birlikte yitebilirler; ama zamanın kendisi (olanaklarının evrensel koşulu olarak) ortadan kaldırılamaz.”¹⁴ Zaman da uzay gibi bir evrensel kavram değil, arı bir duyusal sezgi biçimidir ve kökensel tasarım olarak zaman sınırsız olarak verili olmalıdır. Kant bunlara ek olarak zaman kavramının aşkınsal açıklamasını yaparken önemli bir noktaya değinir; değişim kavramı ve yer değiştirme anlamında devinim kavramı ancak zaman tasarımı sayesinde mümkündür. Çelişkili olarak karşıt yüklemelerin bir ve aynı nesnede birleşmeleri olanağı, yani değişim olanağı ancak zaman tasarımının bir *a priori* iç sezgi olması yoluyla kavranılabilir. Öyleyse “zaman kavramımız genel devim öğretisinde kapsanan ve hiç de verimsiz olmayan çok sayıda *a priori* sentetik bilginin olanağını açıklar.”¹⁵ Zaman iç duyunun, öznenin kendisinin ve iç durumunun sezgisinin biçimidir. Böyle olmakla o, uzaydan ayrı olarak yalnızca dış görüngülerin değil genel olarak tüm görüngülerin –ruhlarımızın dolaysız, dış görüngülerin ise dolaylı olmak üzere- biçimsel *a priori* koşuludur.

Kant’ın tasarımsal bilgi kuramına göre, insanın kendinde şeyleri (*Ding an sich*) bilmesi olanaklı değildir. Onlara ait özellikler özneye duyular yoluyla verilemezler, zaman da eğer duyusal sezginin öznel koşulundan soyutlanacak ve kendinde şeylere ait bir özellik olarak görülecek olursa, o da hiçbir şeydir ve -özellikle Berkeley’in uzay için yaptığı gibi- kendinde şeylere ait bir özellik olarak görülmemelidir. İşte Kant, zamanın ve uzayın aşkınsal idealliğinin buradan geldiğini belirtir, bu ideallik “deneyde doğru olanı kuruntudan ayırmak için emin ölçütü verir.”¹⁶ Doğru ile kuruntu arasında ayırım yapılabilmesi için deneyin görüşlerinin temelinde, doğruluk ölçütü olacak genel ve zorunlu *a priori* bir şey konmuş olmalıdır. Kant uzay ve zamanın, temelde yatan *a priori* biçim olarak belirlenmesiyle, ilk defa bütün *a priori* bilginin

¹⁴ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 87.

¹⁵ A.g.e., s. 89.

¹⁶ Kant, *Prolegomena*, s. 131.

nesnel geçerlik kazandığını iddia eder. Uzay ile zamanın ideallığı budur: “uzay ile zamanın benim kanıtladığım bu ideallığı olmasaydı, böyle bir gerçekliği en sıkı realist bile ileri süremezdi.”¹⁷

Kant’a göre *a priori*nin iki türü vardır; bir yanda zaman ve mekân, bir yanda da kategoriler. Kant’ın bilgi kuramına göre “duyuların işi görmek, anlama yetisinin işi ise düşündürmektir. Düşünmek ise tasarımları bir bilinçte birleştirmektir.”¹⁸ Tasarımların bir bilinçte birleştirilmesi yargı olur; yargılar öznedeki algıların sırf mantıksal bağlantılılığıyla ve öznel geçerli olduklarında algı yargılarıdır. Yargılar duyuşsal sezginin tasarımlarından öte, özce anlama yetisinde yaratılmış özel kavramlarla olduklarında ve bu sayede nesnel geçerliğe sahip olduklarında ise deney yargılarıdır. Buradan hareketle denebilir ki; düşünmek, yargıda bulunmak dolayısı ile tasarımları yargılar ile ilgi içine sokmaktır ve yargılar yalnızca öznedeki bir bilinçle bağlantı içine sokulup onda birleştirildiğinde öznel; genel olarak bir bilinçte ve onda zorunlu olarak birleştirildiğinde nesnelirler. “Deney, görünüşlerin (algıların) bir bilinçteki sentetik bağlantılılığından -bu bağlantılılık zorunlu olduğu takdirde- oluşur. Bu nedenle anlama yetisinin saf kavramları, kendi altlarına bütün algıların sokulmasını gerektiren kavramlardır; çünkü deney yargılarında algıların sentetik birliği, zorunlu ve genel geçer olarak tasarımları.”¹⁹ Kant, bilgi söz konusu olduğunda onun iki kaynağı olduğunu belirtir, ilkin özneye tasarımları alma yetisi sayesinde nesne verilir, ikinci olarak da bu tasarımlar yoluyla bir nesne bilinebilir (bu kavramların kendiliğindenliği diye nitelenir). İkinci adımda yapılan; verili nesnenin, anlağın bir belirlenimi olarak tasarımlar ile ilişki içinde düşünülmesidir. Tasarımları alma yetisi olarak belirlenen duyarlığa karşın; anlağın tasarımlarını kendisinin üretmesi yetisi, yani “bilginin kendiliğindenliği ise anlaktır.”²⁰ Kategoriler olarak da adlandırılan, anlağın ürettiği bu kavramlar düşünmenin kendiliğindenliği üzerine dayanırlar. Tüm bir deney ve nesne anlamında doğa ancak, tasarımların bu kavramlar altına sokulmasıyla olanaklı olur. Verili bir nesnenin bilgisi için o halde şimdiye kadar üç gerek sayılabilir; ilk olarak özneye duyarlılık aracılığıyla arı sezginin çokluğu verilir, ikinci olarak imgelem

¹⁷ A.g.e., s. 131.

¹⁸ A.g.e., s. 55.

¹⁹ Kant, *Prolegomena*, s. 56.

²⁰ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 108.

yetisi aracılığıyla bu çoklunun sentezi yapılır -fakat burada henüz bir bilgi verilmemiştir- son gerek ise “yalnızca bu zorunlu sentetik birliğin tasarımından oluşan kavramlar”dır.²¹

Zaman zıvanasından çıkarken ben başkası olur

Deleuze, “zaman” kavramı çerçevesinde sürdürdüğü Kant derslerinin ilkinde kategoriler ile zaman ve mekâna dair şu can alıcı soruyu sorar; neden Kant mekân ile zamanın kategoriler arasına katılmasını istememektedir? Kant uzam ve zamanı iki *a priori* form olarak belirlemekle onları kategorilerden ayrı tutar. Kant gibi bir filozof bu ayrımı yapıyorsa, şüphesiz bu ayrım bir tesadüf olmaktan çok uzaktır ve bir amaca uygun olarak yapılmıştır. Deleuze, sorunun yanıtını şöyle verir; “Kategoriler mümkün deneyimin yüklemeleri olarak kavramlardır ki Kant’a göre bunlar esasen *a priori* temsillerdir. Kategoriler *a priori* temsiller veya kavramlar, zaman ve mekân hazır olarak verilidirler. Burada felsefede yine yepyeni bir şey vardır bu, Kant’ın sunuluş ile temsil edileni birbirinden ayırt etmek için gösterdiği çabadır. Demek ki *a priori*’de iki tür unsur bulunuyor.”²² Kant kendisinden önceki metafiziğin genel bir kabulü olan “duyulur görünüş” yani fenomen (*phenomenon*) ile kendinde şey arasında yapılan ayrıma bir yenilik getirir. Kant’ın ayrımında fenomen artık görünüş olarak değil de *beliriş* olarak tanımlanır, o artık ardında bir özün bulunacağı sırf bir görünüş değildir, böyle tanımlandığında ise fenomen artık bir özle karşılaştırılmaz, görünüş-öz çifti yerine artık “beliriş-anlam”²³ çifti vardır ve belirişin anlamıyla kastedilen belirişin koşullarıdır. “Beliriş koşulları, yani fenomen olarak fenomenin koşulları belirenin ta kendisidir. Fenomenin ardında bir öz aramayacağız, belirişin şartını arayacağız ve belirişin koşulları bir tarafta kategorilerden, diğer tarafta mekân ve zamandan başka bir şey değildir.”²⁴ Şu unutulmamalıdır ki; Kant kendinde şeyin varlığını –başka bir amaca uygun olarak- hala korur ve o bilinemez olarak kalır, yalnız onunla artık bilgi açısından uğraşılmaz.

²¹ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 128. Kategoriler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. *Arı Usun Eleştirisi*, s. 126 ve devamı.

²² Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 22.

²³ A.g.e., s. 24.

²⁴ A.g.e., s. 27.

Sezginin biçimleri öznedeki *a priori* bulunur, bu sayede bilgi kuruntudan ayrılmakla kalmaz, aynı zamanda yalnızca öznenin konusu haline gelir. Zaman ve mekân ile kategoriler “kendinde şeylere ait değildirler, ama hem fenomenin biçimleri olarak, hem belirişin biçimleri olarak bir taraftan zaman ile mekân, öte taraftan kategoriler, transandantal öznenin boyutlarıdır. Zaman daha şimdiden tümüyle oradadır.”²⁵ Burada dikkat edilmesi gereken nokta; işaret edilen öznenin kurucu oluşudur. Özne artık “belirişin değil, belirenin değil, belirenin ona belirlediği koşulların kurucusudur. [E]ski öz/görünüş ayrımsal çiftinin yerini birleştirici fenomenler/koşullar veya beliriş/koşullar çiftinin alması, özneyi görünüşün sınırladıklarını ya da yanılımalarını kurmak yerine belirişin koşullarını kurduğu ölçüde *terfi ettirir*.”²⁶ İşte Kant’ın yeniliği; O artık bir ampirik öznedeki değil, transandantal öznedeki bahseder. Bu özne ampirik özne değil evrensel ve zorunlu bir öznedir. Bu özne, ondaki zemin sayesinde artık -bilgiyi olanaklı kılan *a priori* zemini taşıması anlamında- bilmek için kendinden başkasına ihtiyaç duymaz.

Deleuze “zamanın çivisi çıktı” ve “ben başkasıdır” formüllerinin - kendi bağlamından çıkarılıp soyut sözler olarak alınırsa- tam da Kant’ın epistemolojisine uygun olacaklarını ifade eder. Kant’la zaman çivisinden çıkmıştır, O önümüze çivilerinden sökülmemekte olan bir zamanı koyar. Antik Yunan’da zaman hareketin sayısıdır, bu ölçüde gezegenlerin de hareketini ölçer. Yine bu düşüncede zaman çevrimsel bir zamandır, “bu dönüp duran zaman değişmeye, harekete ve dünyanın gidişatına boyun eğen zamandan başkası değildir.”²⁷

Platon *Timaios* adlı diyalogunda -çevrimsel olan- zamanı bir mitostan yararlanarak açıklar; evrenin yaratıcısı -evreni yaratan baba der Platon- bütün evreni mümkün olduğu kadar ölümsüz kılmaya çalışmıştır fakat tam olarak ölümsüzlüğü bu evrene uygun kılamamıştır. “Bunun üzerine ölümsüzlüğün değişik bir taklidini yapmayı düşündü ve göğü kurarken bir yandan da hareketsiz, salt ölümsüzlükten, belirli sayıların orantısına göre ilerleyen, ölümsüzlüğün *zaman* dediğimiz o imgelemine kurdu. [İ]kincil nitelikler -burada Platon ikincil niteliklerle oluşun, duygu evreninde değişmekte olan şeyleri bağlı tuttuğu nitelikleri kasteder-

²⁵ Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 27.

²⁶ A.g.e., s. 25.

²⁷ A.g.e., s. 47.

ölmezliği taklit eden, sayı güderek daire şeklinde dönen zamanın değişiklikleridir.”²⁸ İşte Platon burada Antik Yunan’ın genel görüşüne uygun bir zaman kuramı ortaya koyar, bu zaman çevrimseldir, değişikliğe bağlıdır. Her gök cisminin kendine göre bir zamanı ve müşterek bir zaman olarak da, gök cisimlerinin sonunda ilk durumlarına döneceği bir büyük yıl vardır, bu zaman ise diğer zamanlardan üstündür. Burada zaman bir tarzdır, bir varlık değil.

Aristoteles ise zaman hakkında görüşlerini şöyle ifade eder: “Zaman bir devinim değil, bu açık. Bizim için şu anda ‘devinim’ ya da ‘değişme’ demek arasında hiçbir ayırım yok. Ne ki -zaman- değişmeden bağımsız da değil. [Z]amanın devinime ait bir şey olması zorunlu. [A]slında zaman şu: *Önce ile sonraya göre devinim sayısı*. Demek ki zaman bir tür sayı, onunla saydığımız şey değil, sayılan şey. [İ]mdi mademki an -zaman anlardan oluştuğuna göre- geçmiş zamanın sonu, gelecek zamanın başlangıcı, şu çıksa gerek: nasıl ki çember kendi içinde içbükey ve dışbükeyse aynı şekilde zaman da hep başta ve sonda; bu yüzden de hep değişik görünüyor. Demek ki zaman bitmeyecektir, çünkü hep başlangıç içindedir. [Z]amanın kendisi de bir çember diye düşünülüyor. Yine bunun nedeni de şu: zaman çembersel yer değiştirmenin ölçüsüdür ve o yine böyle bir yer değiştirme ile ölçülür. Dolayısıyla nesnelerin oluşları bir çember oluşturuyor demek, zamanın çembersel bir akışı var demektir. O çembersel yer değiştirmeye ölçüldüğü için bu böyle.”²⁹ Açıkça görülüyor ki Aristoteles de Antik Çağa uygun olarak çevrimsel bir zaman anlayışına sahiptir. Değişime boyun eğen, çevrimsel bir akış halindeki zaman.

Deleuze’e göre Kant’la birlikte zaman artık çevrimsel biçimini kaybedip, saf doğru çizgi haline gelir. Zaman artık çivilerinden sökülür, peki bu ne anlama gelir? Çevrimsel zamanın yerine çizgi olarak, bir kesintiyle işaretlenmiş, önceyi ve sonrayı ayıran bir kesigi olan zaman gelmiştir, insan da artık “zamandaki kesiklikten başka bir şey değildir.”³⁰ Deleuze’ün yorumuyla; “Tanrı artık zamanın hâkimi, efendisi, zamanı büken varlık değildir- ve insan da artık kendisi değildir, çemberi takip

²⁸ Platon, *Timaios*, çev. Erol Güneş- Lütfi Ay, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001), ss. 33-34.

²⁹ Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001), 218b-224a.

³⁰ Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 53.

etmeyi bırakmıştır, Tanrıyla dönüp durmamaktadır artık- Tanrıyla bu tür bir ilişki içinde insan artık önce ile sonranın kafiyelenmesini engelleyen, kafiyelenmeyen bir önce ile sonrayı oluşturan kesiklik anından başkası değildir.”³¹ Böylece zaman artık o çevrimsel hareketiyle olup bitene boyun eğen bir şey değildir; aksine, dışındaki her şey zamana boyun eğer. Kant’ta zaman fenomenlerin bir koşuludur, aşkın olan zamandır ve artık zaman düşüncüyü içeriden işleyen sınırdır, klasik felsefedeki dış sınır olan mekânın aksine Kant’ta zaman içeride bir sınırdır ve düşüncüyü tümüyle kat eder. Bunun anlamı da Kant’ta artık birbirinden ayrı tözler olarak beden ile ruhun birliği gibi bir sorun olmayacağıdır, “sorun artık birbirinden ayrı iki tözün birliği olmayacaktır, tek ve aynı öznenin iki biçiminin bir arada bulunuşu ve sentezi olacaktır. İki tözün birliği yerine, aynı öznenin iki biçiminin sentezi -bu öznenin töz olmadığını ima eder. [S]anki özne iki biçim tarafından kat edilmektedir ve kendisi de bu iki biçimin sentezinden başka bir şey değildir.”³² “Kant’ın problemi tek ve aynı öznenin, ben’in birbirine indirgenemez iki biçime sahip olabileceğidir (bir taraftan mekânın ve zamanın indirgenemezliği, öte taraftan da kavramın indirgenemezliği); tek ve aynı öznenin iki biçime sahip olabileceğidir.”³³ Özne -bu asıl önemli belirlemedir- zaman biçimine bağlı olarak *alıcıdır* ve düşünce biçimi altındaysa kendiliğindedir, belirleyicidir, *belirlemeleri işler*. Bu anlamda Kant’ın işaret ettiği, yarılmış, zamanın çizgisi tarafından bölünmüş bir öznedir “Klasik felsefede düşüncenin ötekisi başkalığın ötekisiyken, Kant’la mutlak olarak yepyeni bir şey ortaya çıkıyor: Düşüncenin içindeki öteki.”³⁴ İşte alımlayıcılık biçimi ile kendiliğindenlik biçimi diye bölünmüş olan bu özneyi tarif ederken “Ben başkasıdır” ifadesi de bir anlam kazanır. Deleuze’un söylemiyle, bu formüle uyan felsefî emeği yapan Kant’tır.

Kant’ta, Descartes’da olduğu gibi ben *düşünüyorum* bilme açısından önemli bir noktadır fakat farklı bir anlam taşır. Kant için *ben düşünüyorum*; ben ve her türlü deney bilgisi arasında kopmaz bir bağ olduğunu ifade eder. “‘*Düşünüyorum*’ tüm tasarımlarıma eşlik edebilir olmalıdır.”³⁵ Kant için ‘ben’ kendisinden hareketle her şeyin

³¹ A.g.e., s. 53.

³² A.g.e., s. 63.

³³ A.g.e., s. 65.

³⁴ A.g.e., s. 65.

³⁵ Kant, *Ari Usun Eleştirisi*, s. 175.

çıkarsanabileceği bir dedüksiyonun çıkış noktası değil, kendinin-bilincinin (*Selbstbewusstsein*) psikolojik birliğinin vardığı bir noktadır. Bir görü bilgisi, kendisinden hareket edilerek ben aracılığıyla elde edilemez. “Empirik yoldan oluşan kendinin-bilinci, empirik obje bilincine zamansal ve nesnel bakımdan öngelemez; tersine bir ve aynı objeleştirme ve belirleme süreci içinde, bizler için deneyin bütünü ‘iç’ ve ‘dış’ sferlere, ‘Ben’ ve ‘evren’ sferlerine ayrılır.”³⁶ Descartes’ın “düşünüyorum, o halde varım” çıkarımı başta doğru ilerlemiştir, fakat Descartes bunu ileri götürerek “ben düşünen bir şeyim” demiştir, işte Kant burada bir yarık görür. “Düşünüyorum bir belirlemedir, yani bir kendiliğindenlik edimidir. Bir ‘varım’ı gerektirir, ima eder -ancak bu tümüyle belirlenmemiş bir ‘varım’dır- Nedir bu? ‘Düşünüyorum’ belirlemesi belirlenmişini belirlemeye yetiyor ‘ben düşünen bir şeyim’. Descartes’ın unuttuğu, ‘düşünüyorum’un belirlenmemiş bir şeyi ima eden bir belirleme olduğudur ama aynı zamanda bu ‘varım’ın hangi biçim altında ‘düşünüyorum’ tarafından belirlenebilir olduğunu bize söylememektedir.”³⁷ Kant şüphesiz, “varım”ın altında belirlenebilir olduğu biçimin “zaman” olduğunu söyleyecektir. Burada aktif “düşünüyorum” belirlemesi, evet varoluşu belirler, fakat varoluşu yine ancak mekân ve zaman biçimi altında, pasif bir biçim altında belirler. “Öyleyse ‘ben’ gerçekten bir edimdir, ama kendime ancak pasif bir varlık olduğum ölçüde tasavvur edebildiğim bir edim. ‘Ben başkasıdır.’ Öyleyse ‘ben’ transandantal’dır.”³⁸ Yani düşünme biçimi öznenin varoluşunu ancak pasif bir varlığın varoluşu olarak belirleyebilir. Böylece denebilir ki, öznenin varoluşu da fenomenler gibi ancak zaman içinde belirlenebilirdir.

“Kant ‘ben düşünüyorum’ ifadesini Descartes’tan farklı olarak bilincin tasarımları olanaklı kılan yapısının göstergesine dönüştürür.”³⁹ Kendi kendinin bilinci (tamalgı) benin yalın tasarımıdır. Ben yalnızca bilinç içerikleri arasındaki dönüşmez bir bağıntıdır ve *ben varım* sonucuna geçilirken buradaki ben aslında çokluktan, fenomenlerden elde edilmiş bir tasarım olmalıdır. *Ben*’e dair bu görüşler, açıkça pasif ya da

³⁶ Cassirer, *Kant’ın Yaşamı ve Öğretisi*, s. 259.

³⁷ Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 69.

³⁸ A.g.e., s. 69.

³⁹ Taşkın Ketenci-Kamuran Gödelek, “Kant’ın ve Husserl’in Descartes’a Bakışı”, *Baykuş: Felsefe Yazıları Dergisi*, sayı 10, s. 284.

alıcı bir özneye işaret eder. Kant'la artık bir tarafta belirlenmenin aktif biçimi, diğer tarafta da zaman, yani belirlenebilir olanın sezgisel biçimi vardır. *Ben düşünüyorum* evet aktif bir belirlemedir, fakat onun ima ettiği varoluş ancak zamanda belirlenecektir, bu da zamanın içinde pasif bir özenin varoluşudur. Özne ancak düşünme ediminin kendiliğindenliğini tasavvur edebilir, aktif belirlemeyi varoluşunu ima eden bir belirleme olarak tasavvur eder, ama aktif belirleme onu aktif bir varlığın varoluşu olarak değil, zamandaki bir varlığın varoluşu olarak belirleyebilir. İşte tam da bu nedenle zaman “ben” ile “zamanda belirlenebilir olan ben”i birbirinden ayırır, ben’e bir yarık çizer ve zaman artık bizzat düşüncenin iç sınırındadır.

Kant Descartes’ın *düşünüyorum*’dan hareketle, onun bir töz olduğu sonucuna varmasını bir “düşünme yanlışı” olarak nitelendirir. Bu yanlışa düşen tek kişi Descartes değildir ve olmayacaktır. Akıl, aslında bilgisine varamayacağı fakat doğası gereği onda bulunan bazı sorular tarafından rahatsız edilir ve burada kendi kendisini sınırlamazsa hep bu türden düşünme yanlışlarına düşecektir. “İnsan usu bilgisinin bir türünde özel bir yazgı ile karşı karşıyadır: öyle sorular tarafından rahatsız edilir ki, onları geri çeviremez, çünkü insan usunun tüm yeteneğini aşarlar.”⁴⁰ Kant’a göre anlama yetisi nasıl kendi kategorilerine sahipse akıl da kendi idelerini temelinde taşır. “İde derken, nesnelere hiçbir deneyde verilemeyecek olan zorunlu kavramları anlıyorum.”⁴¹ Saf aklın aşkın bilgileri, yani ideler, kategorilerin aksine deneyde verilemez ve deneyle doğrulanamazlar, bu nedenle akıl bu ideler söz konusu olduğunda çabucak yanılığara düşecektir fakat akıllı bu yanılığlarından -özel bir araştırmayla- koruyacak olan yine aklın kendisidir. “Akıl çıkarımlarının biçimlerindeki fark, bu çıkarımları kesin, koşullu ve ayırıcı olarak bölümlenmeyi gerektirir. Böylece bunlara dayanan akıl kavramları ilkin tam özne idesini (tözel olanı), ikinci olarak koşulların tam dizisi idesini, üçüncü olarak da bütün kavramların olanaklı olanın eksiksiz tümünün idesinde belirlenmesini içerir.”⁴² Kant ilk ideyi psikolojik olarak belirler. Saf aklın bu idelerle amacı anlama yetisinin deneyle olan kullanımının tam olmasıdır, bu tamlıkla kastedilen ise yalnız ilkelerin tamlığıdır. Akıl, bilginin bir anlamda meşruluk kaynağıdır. Psikolojik ideye ilişkin olarak

⁴⁰ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 13.

⁴¹ Kant, *Prolegomena*, s. 81.

⁴² A.g.e., s. 83.

Kant; anlama yetisinin tözsel olanın kendisini düşünemeyeceğini, çünkü onun doğal yapısı gereği her şeyi kavramlarla ve yüklerle düşündüğünü, bu yüzden de bunların mutlak öznesinin hep eksik kalması gerektiğini belirtir.

Bu anlamda, Ben'in tözselliği Kant'a göre bir bozukvardır. Ben, mutlak özne; aslında bir kavram değil, iç duyu nesnesinin adıdır, çünkü kavram olsaydı onu başka bir yüklem aracılığıyla bilmemiz mümkün olurdu ve o da başka şeylerin yüklemi olarak kullanılabilirdi. Ben mutlak öznenin belirlenmiş bir kavramı olamaz, bu yüzden de “mutlak özne deneyde verilmiş gibi görünür. Yalnız bu beklenti boşa çıkar.”⁴³ Ben'in tasarımı bir varoluşun duygusundan başka bir şey değildir; o ancak bütün düşüncenin ilgi içinde olduğu şeyin tasarımıdır. Kant *kendinin* (ruhun) adının töz olsa bile, bu kavramın içinin tamamen boş kalacağını ifade eder, zira töz olma ve kalıcılık ancak deneyim alanında ortaya koyulabilir; dolayısı ile ruhun kalıcılığı ancak insanın yaşamında gösterilebilir, öldükten sonrasında değil. Onlar hakkında yalnız deney dünyasında yani yaşamda konuşulabileceğine göre, insanın ölümünden sonrası hakkında bilgisi olamayacağından, töz ve kalıcı olma hakkında da bilgisi yoktur. Kant'ın kendinde şeylere ilişkin genel tutumuna bakıldığında mesele aslında açıktır; özne ancak kendisine zamanda ve mekânda verili şeyleri, görü aracılığıyla bilebilir; görü ise nesnenin özneyi etkilemiş kipi yoluyla onları almasıyla olanaklıdır, evet bir kendinde şey vardır fakat öznedeki onun bilgisi mümkün değildir, o özneyi etkiler. “Ben” de ancak bir iç duyu nesnesi olarak fark edilir fakat insanın onun temelindeki kendi başına neliğini bilmesi yine mümkün değildir.

Sonuç

Kant'ın, *a priori*'nin iki türü olarak zaman ve mekân ile kategorilere ilişkin kavrayışı ve bu sayede felsefeye getirdiği yenilik gösterildi. Kant öznedeki *a priori* bulunan zaman ve mekânı bilgi için şart koşar. Deneyimden elde edildiği iddia edilen kavramlar ise anlağın ürettiği kavramlardır –kategoriler- ve bizzat bunlar deneyimi olanaklı kılmaktadırlar. Kant'la zaman, öznedeki *a priori* iç sezgi olarak bulunmak

⁴³ A.g.e., s. 87.

suretiyle değişime boyun eğen, çevrimsel niteliğinden kurtulmuş ve zıvanasından çıkmıştır. Kant bunu yapmakla; doğru bir çizgi halindeki zamanda önce ile sonra arasında bir kesik halini alan ve aynı zamanda kendisi “yarılmış” olan bir özneye işaret eder.

Kant’ın zamanının, çivilerinden sökülen bir zaman olduğu ve O’nun zaman kavrayışının özgünlüğü ortaya koyuldu. Zaman kavramının özneye *a priori* bilgi ilkesi olarak taşınmasıyla; özne de, bir yanıyla, alımlayıcılık boyutuyla sezilen pasif bir öznenin varoluşu haline gelir. Bu ben anlık aracılığıyla düşünmek bakımından aktif olmakla birlikte *transandantal*dir. Bu bağlamda “Zaman zınavasından çıktı” ve “Ben başkasıdır” ifadeleri Kantçı birer söylem olarak görülebilir. Bu kavrayışta “Tanrı artık zamanın hâkimi, efendisi, zamanı büken varlık değildir ve insan da artık kendisi değildir.”⁴⁴ Bu kavrayış nedeniyle *ben* söz konusu olduğunda artık o, iki biçime sahiptir; bir tarafta zaman ve mekân, diğer tarafta kategoriler. *Ben* kendisini kat eden ve birbirlerine indirgenemeyen bu iki biçim tarafından ikiye *yarılmış, yırtılmıştır*.

Deleuzecü kavrayışa uygun olarak denebilir ki; özne artık bilme konusunda hâkim bir öznedir ve özellikle düşünme bakımından aktiftir. Kantçı özne, bilginin ilk koşulu olan, hatta nesnenin verilişinin koşulu olan *a priori*’yi kendisinde barındırır. Bu durum bilgiye genel ve zorunlu bir temel yasa, ölçüt sağlar ki; böylece doğruyla kuruntunun birbirinden ayrışması da sağlanır. Mekân artık öznededir ve Descartes’ın bile *Tanrı*nın sihri gerektirdiği yerde Kant’ta artık sihre gerek yoktur. Bunun yanında artık tanrıyı kanıtlama, onun bilgisine varma girişimlerine de gerek kalmamıştır zira bilginin gerekleri Kant tarafından açıkça ortaya koyulmuştur ve tanrı, bilgi nesnesi olarak, daha ilk gereği – tanrının bir görüşü olamayacağından- sağlayamaz. Burada, *Ortaçağ’ın Tanrısı*’nın -tarihsel arka plan göz önünde bulundurulduğunda *Ortaçağ’ın Tanrısı* demek uygun olacaktır- gölgesi artık insanın üzerinden, görece, kalkmaya başlamıştır denebilir; zira bilginin özneye bağlı kılınmasıyla artık, *insan* doğmaya başlar. İhtiyatlı yaklaşılması gereken bu iddia, aydınlanmanın “akla” vurgu yapan söylemi ve artık işlerin “insan eliyle” yürüyeceği fikriyle ilişki içinde düşünülebilir.

“İnsanın doğuşu” fikrine ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektiren bir nokta; Kantçı özne bilginin üretimine müdahil olmuştur fakat bir yandan

⁴⁴ Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 53.

da sınırlandırılmıştır. Öznenin kendinde şeye dair bilgisi mümkün değildir ve kendisi de bunun farkındadır. Bu sınırlandırılmış özneyi, akıl bu sınırları aşmaya kalktığında yanlışa düşmekten, sınırını aşmaktan koruyabilecek olan ise, yine aklın kendisinden başkası değildir. Kant, mümkün olmayan bir bilgiye ulaşma çabası olarak peşinden koşulmamak üzere rafa kaldırdığı “kendinde şey”, *phenomenon* alanında inanca yer açar. Bu alan O’na göre bilginin değil, bizzat inancın konusudur.

Tüm bunlardan, Kant’çı epistemolojiye genel bir bakıştan sonra; onu bir *alt üst ediş*, bir *kırılma noktası* diye niteleyenlerin hiç de haksız olmadığı açıkça görülür. Kant’ta; ne zaman kavramı, ne özne, ne Tanrı, ne de hep o Tanrı’nın gölgesinde kalmış insan eskiden oldukları şeyler değildirler. Bu ise, açıktır ki, bir altüst oluştan başka bir şey değildir. Denebilir ki; Kant’la artık “zaman zıvanasından çıkmıştır” ve “ben başkasıdır”.

KAYNAKÇA

- ADORNO, Theodor W. “Aşkınıllık Kavramı Üzerine”, *Cogito*, sayı 41/42, Şubat 2008.
- ARİSTOTELES. *Fizik*, çev. Saffet Babür, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001).
- BAUM, Manfred. “Kant ve *Saf Aklın Eleştirisi*”, *Cogito*, sayı 41/42, Şubat 2008.
- CASSİRER, Ernst. *Kant’ın Yaşamı ve Öğretisi*, çev. Doğan Özlem, (İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2007).
- DELEUZE, Gilles. *Kant Üzerine Dört Ders*, çev. Ulus Baker, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006).
- DURŞUN, Yücel. *Felsefe ve Matematikte Analitik / Sentetik Ayrımı*, (Ankara: Elips Yayınları, 2004).
- KANT, Immanuel. *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 2008).
- KANT, Immanuel. *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizîge Prolegomena*, çev. İoanna Kuçuradi- Yusuf Örnek, (Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu, 2002).
- KANIT, Deniz. “*Saf Aklın Kriği*’nde 'kendinde şey' kavramının izini sürme girişimi”, *Felsefelogos*, sayı 30/31, Eylül 2006.
- KETENCİ, Taşkın & Kamuran Gödelek. “Kant’ın ve Husserl’in Descartes’a Bakışı”, *Baykuş: Felsefe Yazıları Dergisi*, sayı 6, Eylül 2010.
- PLATON. *Timaios*, çev. Erol Güney- Lütfi Ay, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001).
- REYHANİ, Nebil. “Kant’ta Sentetik Bilgi Fikri”, *Cogito*, sayı 41/42, Şubat 2008.
- WOOD, Allen. *Kant*, çev. Aliye Kovanlıkaya, (Ankara: Dost Kitabevi, 2009).